

Artykuły

Dagmara Chylińska, Uniwersytet Wrocławski

Pola bitewne dzisiejszego polsko-czeskiego pogranicza Dolnego Śląska w aspekcie turystycznym – wspólny produkt turystyczny¹?

Słowa kluczowe: pola bitwy, turystyka pól bitewnych, wojna prusko-austriacka, wojny napoleońskie, pogranicze, Dolny Śląsk

Streszczenie

Turystyka militarna, a zwłaszcza turystyka pól bitewnych, choć ma długą tradycję, uważana jest za niszową formę turystyki przeznaczoną dla „koneserów” doświadczeń turystycznych, specjalistów, pasjonatów militariów lub wręcz przeciwnie – za turystykę mało wymagającą, szkolną, przeznaczoną dla ogólnej lub patriotycznej edukacji młodzieży. Tymczasem potencjał turystyczny poboju wydaje się być znacznie większy: począwszy od możliwości obcowania z przestrzenią historyczną, rekonstrukcji i umiejętności czytania krajobrazu historycznego, odkrywania tajników militarnych strategii i taktyki będącej kluczem do zwycięstwa, identyfikacji z postaciami historycznymi, doświadczania empatii poprzez poznanie spersonalizowanego doświadczenia uczestników konfliktu, uczestnictwa w wydarzeniach odtwórstwa historycznego. Celem artykułu jest charakterystyka dziedzictwa batalistycznego pogranicza polsko-czeskiego Dolnego Śląska i jego turystycznego zagospodarowania w aspekcie możliwości stworzenia w oparciu o nie transgranicznego produktu turystycznego.

Wprowadzenie

Turystyka kulturowa wydaje się być jednym z najbardziej dynamicznych zjawisk w turystyce, tak jak dynamicznym i zmiennym jest pojęcie samej kultury. Ta ostatnia okoliczność powoduje również, iż przedmiotem jej zainteresowania może być praktycznie nieograniczona liczba materialnych i niematerialnych przejawów kultury, zarówno tej uznawanej za wysoką, jak i popularnej. Pola bitew są jednym z ważniejszych materialnych reprezentantów przeszłości; choć rzadko spektakularne pod względem zachowanego historycznego krajobrazu czy dziedzictwa (np. w postaci upamiętnień) cieszą się zainteresowaniem turystów i stanowią podstawę rozwoju szeroko pojętej turystyki militarnej.

Dzisiejsze pogranicze polsko-czeskie na Dolnym Śląsku² dzięki m.in. środkom unijnym ma możliwość uczestnictwa w wielu wspólnych projektach zarówno w sferze gospodarki, kapitału ludzkiego, infrastruktury czy kultury. Elementem spajającym wymienione obszary działań jest często turystyka. Pogranicze to obszar specyficzny pod wieloma względami, w warunkach zmienności uwarunkowań politycznych pozwala na domniemanie, iż obszar ten może mieć tyle samo lub nawet więcej wspólnego z terenem przyległym po drugiej stronie granicy jak z centrum regionu. W najprostszym ujęciu definicyjnym jest to „obszar przecięty granicą, położony po obu jej stronach” [Kałuski 2012, s. 95]. W czasach nowożytnych dzisiejsze pogranicze polsko-czeskie Dolnego Śląska jest nim faktycznie od wojen śląskich

¹ Badania w ramach projektu *Rozwój potencjału i oferty edukacyjnej Uniwersytetu Wrocławskiego szansą zwiększenia konkurencyjności uczelni* współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki Priorytet IV *Szkolnictwo wyższe i nauka*, działanie 4.1.

² W pracy Dolny Śląsk, jeśli nie wskazano inaczej, rozumiany jest we współczesnym sensie administracyjnym.

(druga połowa XVIII wieku), bezpośrednio wcześniej obszar ten stanowił politycznie³ całość – znajdował się w obrębie Monarchii Habsburgów [Pysiewicz-Jędrusik i in. 1998].

Celem pracy jest analiza potencjału turystycznego dziedzictwa batalistycznego wspomnianego pogranicza, reprezentowanego przede wszystkim przez miejsca walnych bitew oraz określenie możliwości stworzenia w oparciu o nie transgranicznego produktu turystycznego. Problem zagospodarowania turystycznego, rozumianego przede wszystkim jako działania mające na celu stworzenie optymalnych warunków do korzystania z waloru, zawężono jedynie do opisu tych elementów infrastruktury turystycznej, które pozwalają turyście „korzystać” z pola bitwy nie tylko poprzez fakt wizyty w miejscu historycznego wydarzenia. Walory turystyczne pola bitwy mają zarówno charakter materialny (zachowane elementy historycznego krajobrazu bitwy), jak i niematerialny (historia i pamięć miejsca, wartości symboliczne, duchowe) – te ostatnie zwłaszcza wymagają różnych form unaocznienia. Celowo nie umieszczono w pracy charakterystyki wyposażenia otoczenia pól bitewnych w obiekty infrastruktury noclegowej i gastronomicznej, jako że należy je rozpatrywać i oceniać wyłącznie w nawiązaniu do rzeczywistych potrzeb turystycznych i przestrzennego rozkładu ruchu turystycznego (nie tylko tego generowanego przez turystykę pól bitewnych). Ruch turystyczny związany z odwiedzaniem pól bitewnych pogranicza nie jest (z uwagi na specyfikę waloru oraz formę turystycznego udostępnienia) rejestrowany.

Badając pogranicze, należało przyjąć pewne ograniczenia przestrzenne: w pracy zdecydowano się na prosty podział pogranicza – na tzw. bliskie i dalsze. Zasadniczo przyjęto, iż „pogranicze bliskie” stanowią powiaty, które w obu państwach przylegają do granicy państwowej, „pogranicze dalsze” to pas kolejnych przyległych do pogranicza bliskiego powiatów⁴. Tak przyjęty podział pogranicza wynika z przekonania, iż na terenie bliskiego pogranicza potencjalnie bardziej możliwe jest utworzenie łatwo dostępnego z punktu widzenia krótkiej (np. jednodniowej/weekendowej) eksploracji transgranicznego szlaku turystycznego (tradycyjnie znakowanego), natomiast w przypadku bardziej odległych powiatów w grę chodzi raczej współpraca w zakresie m.in. wspólnej promocji, organizacji eventów związanych z polami bitew niż w wymiarze infrastrukturalnym.

Historia polsko-czeskiego pogranicza Dolnego Śląska po obu stronach granicy przez stulecia kształtowana była przez te same organizmy państwowe lub była areną tych samych konfliktów w wymiarze regionalnym lub globalnym. Po obu stronach dzisiejszej granicy znajdują się pobojuiska tych samych kampanii wojennych⁵. Spuścizna duchowa i materialna przeszłości, choć krwawa, stanowi element wspólnego dziedzictwa mieszkańców pogranicza, w najgorszym razie jest dla nich obojętna, nie stawia również obu narodów – ani w przeszłości ani współcześnie – w opozycji. W przypadku współczesnego Dolnego Śląska historia bitewna sprzed drugiej wojny światowej (zwłaszcza XVI–XX wieku) to raczej historia regionu (nie zaś narodu, chociaż i w tej historii były, zwłaszcza w czasie wojen napoleońskich silne polskie akcenty), dla Czechów wydaje się, iż z uwagi na ich przynależność do Cesarstwa Austrii (a także Austro-Węgier), może mieć ona bardziej narodowy, patriotyczny wymiar.

Historia batalistyczna nadaje Śląskowi i Bohemii szczególne znaczenie na mapie politycznej Europy. Wydaje się, iż przywołanie obrazu bitewnej gorączki czy to za sprawą

³ Ale nie historycznie-kulturowo. W sensie historycznym teren pogranicza polsko-czeskiego Dolnego Śląska (adm.) obejmuje po stronie polskiej fragmenty krain historycznych takich jak Łużyce, Dolny Śląsk (wraz z dawnym hrabstwem kłodzkim), po stronie czeskiej zaś Bohemii (Czech), Moraw, Śląska Czeskiego.

⁴ Polskie pogranicze obejmuje powiaty: zgorzelecki, lubański, lwówecki, jeleniogórski, kamiennogórski, wałbrzyski, kłodzki, bolesławiecki, złotoryjski, jaworski, świdnicki, dzierzoniowski, złotoryjski, włączając również gminę Krotoszyce z powiatu legnickiego; po stronie czeskiej powiaty (okresy): Liberec, Jablonec nad Nisou, Semily, Náchod, Trutnov, Rychnov nad Kněžnou, Hradec Králové, Jičín, Chrudim, Pardubice, Svitavy, Ústí nad Orlicí, Šumperk, Jeseník.

⁵ Co nie oznacza jednak, że były to kampanie wojenne o teren pogranicza.

turystycznej infrastruktury czy też eventów odtwórstwa historycznego, może stać się podstawą ciekawego transgranicznego produktu turystycznego.

Historia, która łączy

Na badanym obszarze stoczono bitwy wielu kampanii wojennych, odzwierciedlających burzliwą historię nie tylko regionów, ale i całej Europy. Przyczyną podjętych działań militarnych były nie tylko partykularne czy dynastyczne interesy ówczesnych feudałów, ale również idee duchowe, reformatorskie czy wolnościowe. Wojny husyckie, wojna trzydziestoletnia, wojny śląskie (w tym wojna siedmioletnia), wojny napoleońskie, zwłaszcza roku 1813, wojna prusko-austriacka (1866) pozostawiły po sobie pamięć tragicznych często wydarzeń (w wymiarze militarnym i społeczno-ludnościowym), ale i materialne ślady toczonych walk – mniej lub bardziej upamiętnionych pobojuwisk. Wydaje się, iż największy potencjał turystyczny (także w aspekcie transgranicznym) spośród wymienionych wydarzeń batalistycznych, posiadają bitwy z okresu wojen napoleońskich (ze względu na związek z historią powszechną Europy) oraz walne starcia wojny prusko-austriackiej (1866). Ta ostatnia kampania wraz z jej materialnymi pozostałościami cieszy się do dzisiaj w Czechach dużym zainteresowaniem miłośników historii, z uwagi m.in. na ogromną liczbę zachowanych upamiętnień, a także z uwagi na polityczne skutki kampanii poprzedzającej zjednoczenie Niemiec (znaczenie ponadlokalne).

Wojny napoleońskie na Śląsku toczą się od 1806 roku, kiedy to Napoleon wysłał ku pruskiej już wówczas prowincji wojska pod wodzą brata Hieronima. Do znaczących wydarzeń z lat 1806 i 1807 na zdefiniowanym w pracy polskim pograniczu Dolnego Śląska należy zaliczyć potyczkę pod Bardem (08.02.1807), Świerkami (15.02.1807), bitwę pod Strugą (wtedy Adelsbach, 15.05.1807 zwycięską dla Legii Ułanów Nadwiślańskich walczącej po stronie Francuzów), oblężenia, kapitulacje miast i twierdz – Świdnicy (16.02.1807), Kłodzka (25.06.1807), Srebrnej Góry⁶ (07.07.1807). Wskutek działań wojsk napoleońskich w 1807 roku wojska pruskie wycofały się w kierunku Czech⁷. Na fali klęski Napoleona w Rosji (w 1812 roku) podjęto na Śląsku działania militarne przeciw wycofującym się wojskom francuskim. Ostatecznie Francuzi pod wodzą marszałka Macdonalda zostają pobici przez prusko-rosyjskie siły Blüchera w bitwie nad Kaczawą (Katzbach, 26.08.1813). Walne zwycięstwo Prusaków poprzedza szereg potyczek i mniejszych bitew (tab. 1) w dolinie Bobru i Kwisy (m.in. Płakowice, Lwówek Śląski, Bolesławiec, Złotoryja; 22.08 „pierwsza bitwa nad Bobrem”, 26.08 „druga bitwa nad Bobrem; Czapliński i in. 2007). Po czeskiej stronie pogranicza wymienić należy potyczkę pod Frýdlantem. Kontynuacją francusko-pruskich zmagania militarnych (tzw. szóstej koalicji lub kampanii saskiej), jednak poza określonym w pracy obszarem badań, były bitwy pod Chlumec–Přestanov (inaczej Kulm, 29–30.08.1813) oraz Varvažov (16–17.09.1813). Wiele ze słynnych wydarzeń batalistycznych roku 1813 rozegrało się z dala od dzisiejszego polsko-czeskiego pogranicza (bitwa pod Budziszynem/Bautzen 19–21.05, Dreznem 26–27.08 czy Lipskiem – Bitwa Narodów, 16–19.10). Te ostatnie wydarzenie można powiązać z ziemią czeskimi poprzez trasy przemarszów wojsk armii austriackiego księcia Karla Philippa von Schwarzenberga (październik 1813) z Czech (przez Chemnitz) na Lipsk [Kukiel 1927].

⁶ W tym wypadku można mówić nie o kapitulacji, ale o odstąpieniu od oblężenia: twierdza nie została poddana, gdyż rozmowy o jej kapitulacji przerwało zawarcie pokoju w Tylży [Malicki 2008, s. 290].

⁷ Ostatecznie podpisano między Francją a Prusami pokój w Tylży (07.07.1807).

Tabela 1. Ważniejsze starcia 1813 roku na Dolnym Śląsku; wydarzenia na dzisiejszym polsko-czeskim pograniczu Dolnego Śląska pogrąbiono

Kampania wiosenno-jesienna	1813
potyczka pod Mściszowem	25.05
potyczka pod Chojnowem	27.05
starcie pod Szprotawą (woj. lubuskie)	26.05
potyczka pod Jaworem	28.05
potyczka pod Rogoźnicą	30.05
rozejm w Pielaszkowicach	04.06
wznowienie działań wojennych	10.08
potyczka o Frýdlant (Czechy) (i okolicach Albrechtice, Kunratic, Mniška)	17.08 (do 19.08)
potyczki w rejonie i o Wleń	15–17.08, 17.08
walki w rejonie Bobru, potyczka w okolicach Jeżowa Sudeckiego, Soboty, pod Studnicą, pod Wilczym Lasem	18, 19.08
bitwa pod Lwówkiem (rejon Skalki, Wietrznika, Plakowic)	21.08
potyczka pod Godnowem (starcie o Bolesławiec)	21–22.08
potyczka pod Krzywą	22.08
starcie pod Pielgrzymką	22.08
bitwa pod Złotoryją (Wyskok, Gorzeń, Wilków-Prusice)	23.08
Bitwa nad Kaczawą (Legnica–Jawor–Złotoryja, bardziej nad Nysą Szaloną niż nad Kaczawą)	26.08
potyczka pod Wilczą Górą, Pielgrzymką	27.08
potyczki pod Lwówkiem Śląskim (Skalka, Plakowice, odwrót armii francuskiej)	29.08
potyczka pod (i w) Bolesławcem	30.08
potyczka o Gryfów Śląski	31.08
walki o Zgorzelec	6–9.09

Źródło: opracowanie własne na podstawie Olczak 2004

Konflikt prusko-austriacki 1866 roku dotyczył zarówno księstw jak i wpływów w Niemczech i wynikał z próby odzyskania przez Austrię dominującej pozycji zwłaszcza w Niemczech południowych i środkowych [Czapliński i in. 1990]. Po drobnych starciach armie pruskie zbiegły się pod Sadową (okolice Hradec Kralove, dawniej Königgrätz, 03.07.1866), gdzie miała miejsce walna, rozstrzygająca bitwa z Austriakami 07.07.1866 roku. Inne ważne wydarzenia z tego okresu, które miały miejsce na terenie dzisiejszego pogranicza po stronie czeskiej, to bitwy pod Náchodem (lub Wysokowem, 27.06.1866), Mnichowo Hradiště (28.06.1866), Jičinem (29.06.1866), Česką Skalice (28.08.1866) czy Trutnovem (27.08.1866). Ta ostatnia była jedyną zwycięską walną bitwą strony austriackiej. Na terenie dzisiejszego polskiego pogranicza nie ma pobojuwisk z 1866 roku, ale istnieje szereg miejsc związanych z prowadzoną wówczas kampanią – są to miejscowości, w których znajdowały się lazarety dla rannych w starciach żołnierzy, miejsca pochówków poległych lub trasy przemarszów pruskiej armii w kierunku Czech należących wówczas do Austrii. Ogólnie przed decydującymi starciami wojny siedmioletniej rozstrzygniętej na pograniczu czeskim wojska pruskie rozmieszczone były następująco: 1. Armia Pruska na północ od dzisiejszego Görlitz w międzyrzeczu Nysy Łużyckiej i Sprewy, 2. Armia Pruska w południowej części Dolnego Śląska z V Korpusem w rejonie Dusznik-Zdroju zlokalizowana z zamiarem przejścia Przełęczy Nachodskiej i zajęcia miasta, wykorzystująca również Obniżenie Bramy Lubawskiej i Worek Okrzeszyna, kierując się na Trutnov, Armia Łaby zaś na północ od Lipska [Suchacki 2013, s. 52,53].

Problemy turystycznego zagospodarowania dziedzictwa militarnego po obu stronach pogranicza

Szlaki kampanii wojennych wraz z ich polami bitewnymi po polskiej stronie granicy w przyjętych w pracy ramach przestrzennych nie są w większości przystosowane turystyczne – poza terenem bitwy nad Kaczawą brak jest elementów dedykowanej im infrastruktury

turystycznej. W opisywanym przypadku istnieje ścieżka dydaktyczna (słabo dziś oznakowana szlakiem upamiętnień rocznicowych w miejscach decydujących o przebiegu batalii) oraz muzeum bitwy w Duninie (1909, o niewielkiej jednak dostępności⁸). Sytuacja braku podstawowego przystosowania turystycznego dotyczy ogólnie pobojozisk, zarówno tych z czasów wcześniejszych [głównie wojen śląskich, zob. Chylińska, Kosmala 2011], jak i z kampanii napoleońskich czy wojny prusko-austriackiej.

Zasadniczym problemem dla turystycznego wykorzystania potencjału turystycznego pobojozisk jest **słabo zachowany lub całkowicie nieczytelny krajobraz historyczny** i wynikający z tego brak **możliwości jednoznacznej identyfikacji jego elementów**⁹. Tereny, które stanowiły teatr wojenny dla wydarzeń kampanii 1813 roku, to dziś przestrzeń użytkowana rolniczo, rzadziej – zalesiona¹⁰. Analogicznie jak w Czechach są to również duże przestrzenie, często dziś w obrębie wielu jednostek administracyjnych, co w przypadku prób zagospodarowania wymaga woli działania każdej ze stron. Analizowane pobojoziska nie są z uwagi na swój historyczny charakter wyłączone z użytkowania ani też prawnie chronione¹¹. Podobna sytuacja dotyczy istniejących upamiętnień, których próżno szukać w rejestrze zabytków województwa dolnośląskiego. Rozmieszczenie materialnych pamiątek kampanii napoleońskiej na Śląsku i w Łużycach na terenie Dolnego Śląska (adm.) cechuje duże rozproszenie, na omawianym pograniczu koncentrują się one głównie w przestrzeni między Jelenią Górą, Bolesławcem, Jaworem i Złotoryją.

W ogólnodostępnych materiałach informacyjnych, którymi posługuje się turysta, **brakuje podstawowego oznacznika¹² atrakcji – zaznaczonej na mapie lokalizacji wydarzenia** (zwłaszcza jeśli nie towarzyszą mu upamiętnienia, np. pomniki/obeliski pamiątkowe, zwyczajowo oznaczane na mapach). Za wyjątkiem walnej bitwy nad Kaczawą (Katzbach) większość wydarzeń batalistycznych z tego okresu na polskim pograniczu miała charakter mniejszych czy większych potyczek, oblężeń i nie są to wydarzenia szerzej znane tak mieszkańcom, jak i turystom. **Upamiętnienia, które można powiązać z analizowanymi w pracy kampaniami wojennymi, mają charakter różnego rodzaju obelisków, tablic, pomników, sławiących jednak głównie dowódców, ich odwagę, wojenny kunszt i niezlokalizowanych bezpośrednio na pobojoziskach** (tab. 2). Przykładem jest tutaj pomnik rosyjskiego feldmarszałka M. Kutuzowa w Bolesławcu (gdzie zmarł, fot. 1) oraz w (dawnych) Bolesławicach (na obrzeżu Bolesławca, gdzie pochowano jego wnętrzności, fot. 2–3). Historyczną pamiątką wydarzeń na pobojozisku jest pomnik huzara Nataloszek poległego pod Bolesławcem (fot. 4), któremu pomnik wystawił oficer, któremu ten uratował życie. Jednym z nielicznych upamiętnionych i znanych miejsc pochówku walczących w kampanii nad Bobrem jest Kruszyn (przy drodze do Świeborowic), gdzie poległym żołnierzom rosyjskim poświęcony jest pomnik z 1815 roku. Po części z samym

⁸ Praktycznie żadnej, muzeum pozostaje faktycznie zamknięte.

⁹ W nielicznych przypadkach można mówić o związku (mniej lub bardziej pewnym) prowadzonych działań wojennych z elementami krajobrazu, np. w 1813 roku w Bolesławcu (powiat świdnicki) armia antynapoleońska założyła obóz, w sąsiedztwie Makowic przypuszcza się, iż zachowały się ślady szańców ziemnych z tego okresu (lub z wcześniejszej kampanii, 1762 rok) [Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy].

¹⁰ Współczesne użytkowanie pobojozisk wyklucza lub stanowi barierę dla niektórych form zagospodarowania turystycznego (np. tradycyjnie oznakowanego szlak turystyczny umożliwiający dojście do każdej atrakcji na trasie), narzuca niejako zewnętrzną perspektywę spojrzenia na pobojozisko/krajobraz historyczny.

¹¹ W *Rejestrze zabytków województwa dolnośląskiego* [2013] znajdują się jedynie forty ziemne w Bardzie oraz w Brzeżnicy, Grochowej, Potworowie, Mikołajowie, Braszowicach w powiecie ząbkowickim. Są one jednak często w słabym stopniu zachowane, przekształcone wskutek procesów naturalnych, takich jak denudacja czy zarastanie roślinnością.

¹² Jakość oznacznika, np. treść materiałów informacyjnych przeznaczonych dla turystów, może być dla nich myląca - nazwy miejsc bitew podawane są zarówno pod nazwą historyczną jak i współczesną (np. bitwa pod Wenzelsberg/Wysokowem), w sposób szczegółowy lub poprzez podanie najbliższego większego miasta (bitwa pod Wysokowem/Nachodem) - może to stwarzać wątpliwości czy mamy do czynienia z jednym i tym samym wydarzeniem czy kilkoma różnymi.

pobojowiskiem wiąże się natomiast zniszczony pomnik na Górze Wiatracznej w Płakowicach, w jednym z ważniejszych punktów strategicznych podczas walk w rejonie Bobru. W Gryfowie Śląskim na grobie 63 poległych w bitwie żołnierzy rosyjskich umieszczono pamiątkową inskrypcję (fot. 5). W przypadku upamiętnień w Kruszyńcu, podobnie jak w tych z pobojowiska nad Kaczawą, historyczne inskrypcje zostały przetłumaczone na język polski¹³. Z pobojowiskiem kaczawskim związane są pomniki zlokalizowane w miejscach kluczowych dla przebiegu bitwy – są one młodsze od bitwy, ale również historyczne – ustawiono je w 100 rocznicę bitwy [Komorowski 2003]. Niemal zupełnie zapomnianym, turystycznie wręcz bezimiennym i w złym stanie zachowania (zerodowane, nieczytelne inskrypcje) pozostaje monument zlokalizowany na bezimiennym wzgórzu przy drodze z centrum Kamiennej Góry do Antonówki (fot. 6). Prawie całkowicie nieczytelna inskrypcja pomnika upamiętnia mającą miejsce 10.08.1813 roku paradę wojsk koalicji antynapoleońskiej, którą przyjmował cesarz Fryderyk Wilhelm III i car Aleksander I. Bardziej znaną z racji wyeksponowanej lokalizacji pozostaje płyta z płaskorzeźbą przedstawiającą pojmanie francuskiego generała Jeana Bonina na ścianie bolesławieckiego rynku. Dostatecznie często spotykaną formą upamiętnienia wydarzeń bitewnych jest wmurowywanie w budynki lub wykorzystanie do budowy pomników kul armatnich zebranych na pobojowisku: w taki sposób postąpiono w Strudze (bitwa kampanii śląskiej 1762 roku i bitwa napoleońska z 1807 roku), wmurowując je w ściany kościoła (fot. 7), w głównym pomniku na pobojowisku kaczawskim w okolicach Dunina (fot. 8) czy w Suszku pod Bolesławcem [zob. Wrzesiński, Braniewski 2013, s. 133]. **Z nielicznymi wyjątkami (pomnik Kutuzowa w Bolesławcu) upamiętnienia kampanii mają postać tablic pamiątkowych, obelisków, pamiątkowych głazów lub pomników o skromnej formie architektonicznej, niewielkich walorach zabytkowych, estetycznych czy artystycznych.**

Poza wspomnianym brakiem określonej na mapach lokalizacji bitew (pobojowisk) z okresu wojen napoleońskich upamiętnienia związane z pobojowiskami tego okresu pozostają **turystycznie „nieczytelne” również z uwagi na obcojęzyczną treść oryginalnych inskrypcji i brak jej tłumaczenia** chociażby z postaci skromnej objaśniającej tabliczki. W przypadku upamiętnień indywidualnych osób, które odegrały ważną rolę w kampaniach napoleońskich lub były jej ofiarami, brakuje zazwyczaj objaśnienia militarnego kontekstu historycznego¹⁴. Brak zrozumienia kontekstu historycznego, powiązań z historią powszechną i historią Polski i Polaków czy leksykalna „obcość”, „nieczytelność” przekazu zawartego w inskrypcjach sprawia, iż upamiętnienia te są obce (bo poniemieckie) lub obojętne dla lokalnych społeczności. Przez lata przekładało się to na stan zachowania upamiętnień, z których wiele uległo po 1945 roku zniszczeniu [zob. Komorowski 2003, 2008]. Opieka nad zabytkowymi upamiętnieniami (w związku z brakiem wpisu do rejestru zabytków) ma najczęściej charakter czysto symboliczny, pozostaje w gestii lokalnych miłośników/stowarzyszeń zainteresowanych lokalną historią lub odbywa się incydentalnie – np. ma miejsce w czasie ważnych wydarzeń rocznicowych, zwłaszcza w zasięgu ponadlokalnym (np. w 2013 roku – 200-lecie kampanii napoleońskiej na Śląsku)¹⁵.

¹³ Niefortunnie jednak polskie płyty z inskrypcjami wykonano w odmianie granitu, którego tekstura skutecznie utrudnia czytanie tekstu.

¹⁴ Dla turysty-laika takie miejsca pozostają w zasadzie bezimienne.

¹⁵ Przy czym zainteresowanie pomnikami odżywa w kontekście turystycznym, nie zaś dlatego, iż reprezentują one pamięć o konkretnych wydarzeniach z historii regionu.

Fot.1. Pomnik feldmarszałka M. Kutuzowa (proj. K. F. Schinkel) w Bolesławcu, 2013, fot. Dagmara Chylińska

Lokalizacja pomnika za linią murów miejskich ma charakter wtórny, pierwotnie został on ustawiony na rynku – po ochłodzeniu stosunków między dawnymi koalicjantami (Prusy–Rosja) pomnik przeniesiono w mniej eksponowane miejsce [Wrzesiński, Braniewski 2013, s. 128]

Fot. 2–3. Pomnik feldmarszałka M. Kutuzowa w Bolesławicach (2012), fot. Dagmara Chylińska
Pomnik z czasów napoleońskich został wchłonięty przez cmentarz żołnierzy radzieckich poległych w 1945 roku, o pierwotnym znaczeniu tego miejsca świadczy m.in. monumentalna figura feldmarszałka w bramie nekropolii.

Fot. 4. Pomnik huzara Nataloszki w Kruszyńcu (2013), fot. D. Chylińska

Z boku zabytkowego pomnika umieszczono współcześnie płytę z polską inskrypcją

Fot. 5. Pomnik nagrobny rosyjskich żołnierzy poległych w walkach o Gryfów Śląski w 1813 roku (2013), częściowo zniszczony, fot. Dagmara Chylińska

Jeden z nielicznych przykładów zaopatrzenia pomnika w oznacznik, tłumaczący turystę tekst inskrypcji i określający kontekst historyczny upamiętnienia.

Fot. 6. Pomnik na wzgórzu nad Kamienną Górą, upamiętnienie defilady wojsk szóstej koalicji antynapoleońskiej 1813 roku (2011), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 7–8. Kule armatnie jako element upamiętnienia wydarzeń batalistycznych – fasada kościoła w Strudze i centralny pomnik bitwy nad Kaczawą, (2012) fot. Dagmara Chylińska

Tabela 2. Istniejące na dzisiejszym pograniczu polsko-czeskim Dolnego Śląska upamiętnienia napoleońskie, głównie z kampanii 1813 roku

Miejscowość	Upamiętnienie
Bielawa Dolna (przy drodze do Jagodzina)	Kamień pamiątkowy stulecia wojny 1813
Bolesławice (dziś część Bolesławca)	Pomnik nagrobny M. Kutuzowa z 1813 roku
Bolesławiec (przy murach miejskich) (fot. 1)	Pomnik M. Kutuzowa
Bolesławiec (rynek, ratusz)	Tablica pamiątkowa Rosalii Joanny von Bonin
Brachów	2 obeliski (z 11 pierwotnie istniejących) pamiątkowe z okresu obchodów stulecia bitwy nad Kaczawą 1913
Ciechanowice	Płyta nagrobna adiutanta Blüchera hrabiego Fryderyka Wilhelma von Moltke, który podróżując z zadaniem ogłoszenia władcom zwycięstwa w Hostinne w Czechach utonął w Łabie (w przewróconym powozie)
Dobromierz	Grób generała majora kawalerii Carla von Mautiusa uczestnika wojny 1813–1815 na cmentarzu przy kościele p.w. św. Michała; tablica poległych w wojnie 1813–1815 w neogotyckiej wieży – belwederze na szczycie Wieżycy
Dunino	2 obeliski (z 11 pierwotnie istniejących) pamiątkowe z okresu obchodów stulecia bitwy nad Kaczawą (1913)
Dunino	Centralny pomnik bitwy nad Kaczawą na wale w pobliżu mostu przy ujściu nysy Szalonej do Kaczawy (fot.), muzeum bitwy z 1909 roku
Duszniki Zdrój	Pojedyncza mogiła na terenie cmentarza przykościelnego należącego do parafii p.w. ś. Piotra i Pawła. Imię i nazwisko żołnierza - Ludwik Kijeński (odznaczony krzyżem kawalerskim) - wykute na cmentarnym murze
Duszniki Zdrój	Mogiła na terenie cmentarza przykościelnego należącego do parafii p.w. ś. Piotra i Pawła: pochowany tu Teofil Stamirowski był w 1807 r. członkiem gwardii napoleońskiej. w Dusznikach Zdrój. Na mogile znajduje się mały obelisk na którym widnieje napis: „TEOFIL STAMIROWSKI Z TYMIŃCA KALISKIEGO. MAJOR WOYSK POLSKICH, KAWALER KRZYŻA WOYSKOWEGO STRACIWSZY ZDROWIE W USŁUGACH OJCZYZNY UMARŁ W REINERZ D.7. SIERP. 1818 RU W 28 WIEKU ŻYCIA SWEGO. OBECNI RODACY GRZEBIĄC ZWŁOKI ZASŁUŻONEGO SWEY OJCZYŹNIE MĘŻA, TĘ POŁOŻYLI POŁOŻYLI PAMIĄTKĘ"
Gierałtów	Kamień pamiątkowy stulecia wojny 1813
Gorzeszów	Tablica upamiętniająca stulecie wojen napoleońskich wmurowana w Czarcią Maczugę
Gościszów	Kamień pamiątkowy stulecia kampanii 1813
Gryfów Śląski	Pomnik nagrobny 61 żołnierzy korpusu rosyjskiego poległych w kampanii 1813 roku (walki o miasto) na cmentarzu Wokół pomnika tuje posadzone w latach 1813-1814 roku. Na mogile napis w języku niemieckim: PRZYJACIELE OJCZYZNY POŚWIĘCILI TEN POMNIK NA PAMIĄTKĘ URATOWANIA TEGO MIASTA Z WIELKIEGO NIEBEZPIECZEŃSTWA PRZEZ UDZIELENIE WIELKIEJ POMOCY. ZGINĘLI NA POLU CHWAŁY, PODCZAS SZTURMU, ZNAJDUJĄCEGO SIĘ W REKACH FRANCUZÓW, MIASTA. W TYM GROBIE ZOSTAŁO POŁĄCZONYCH 61 ROSYJSKICH, CARSKICH ŻOŁNIERZY, KTÓRZY ZGINĘLI 31.VIII.1813.
Jelenia Góra	Cokół pomnik Blüchera z Lwówka Śląskiego obecnie w Muzeum Karkonoskim

Miejscowość	Upamiętnienie
Jeżów Sudecki	Krzyż na grobie 3 Kozaków poległych w starciu z kawalerią saską
Kamienna Góra (w kierunku na Antonówkę), fot. 7	Pomnik upamiętniający przegląd wojsk antynapoleońskich z 10.08.1813 po wygaśnięciu rozejmu w Pielaszkowicach
Kłodzko	Kamień napoleoński na skraju parku im. Traugutta (z 1807 rok) śmierć wyższego oficera francuskiego podczas oblężenia miasta
Krajów	2 obeliski pamiątkowe - przy drodze do Łazisk i przy moście na Nysie Szalonej; kamień pamiątkowy w miejscu dawnej kwatery głównej wojsk francuskich w bitwie nad Kaczawą
Kruszyn	Pomnik upamiętniający śmierć huzara Nataloszki (fot. 4) oraz pomnik na grobie 40 żołnierzy korpusu rosyjskiego poległych 21.08. 1813 roku pod Bolesławiem (przy drodze polnej na Świeborowice)
Modła	Drewniana tablica żołnierzy 1813 w kościele
Płakowice	Fragmenty zniszczonego pomnika u podnóża góry Skalka i pomnik na Wiatracznej Górze
Płóczki Górne	Ul figuralny przedstawiający Blüchera
Rogoźnica	Kamień pamiątkowy walki z 31.05.1813
Sędziszów	Pomnik stulecia wojny 1813 roku
Sobota	Mauzoleum generała Augusta Ludwiga Ferdinanda von Nostiza, rotmistrza ułanów, adiutanta Blüchera
Starczów	Kamień pamiątkowy stulecia 1813–1913
Strzegom	Grób generała korpusu rosyjskiego Feliksa Paradowskiego, na dawnym cmentarzu przy kościele p.w. św. Piotra i Pawła
Strzegom	Pomnik poświęcony Feliksowi Paradowskiemu, zm. 26.08.1813
Suszki	Kule armatnie z 1813 roku wmurowane w ściany domu Gerlacha
Szczawienko	Grób generała brygady Benedykta Łączyńskiego na cmentarzu przy kościele św. Anny, brata Marii Walewskiej, rannego pod Lützen
Świdnica	Tablica poległych i weteranów wojny 1813–1815 w Kościele Pokoju
Ubocze	Pomnik wojny 1813 przy drodze Gryfów – Lwówek Śląski
Warmatowice	Obelisk pamiątkowy bitwy pod Kaczawą
Wleń	Napis na fasadzie ratusza upamiętniający odbudowę miasta po pożarze z 1813 roku będącego efektem szturmowania miasta
Wleń	Pomnik walki o miasto w sierpniu 1813
Wykroty	tz. Stół Napoleona
Złotoryja	2 obeliski pamiątkowe (w kierunku na miejscowość Wyskok, drugi w rejonie Wilczej Góry)
Złotoryja	Obelisk 23.08.1813, miejsce walki pruskiej brygady księcia Karola von Mecklenburg

Źródło: Komorowski 2003, 2008 oraz Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa

Jeszcze skromniej w porównaniu z dziedzictwem wojen napoleońskich na pograniczu polsko-czeskim kształtuje się sytuacja upamiętnień **wojny prusko-austriackiej (siedmiotygodniowej)**¹⁶ z 1866 roku. Większość wydarzeń bitewnych kampanii miała miejsce po czeskiej stronie dzisiejszego pogranicza, lecz skutki tych wydarzeń zaznaczyły się również po stronie polskiej (ówczesnej pruskiej): rannych w bitwach leczono m.in. w pruskich lazaretach (m.in. w Kowarach, Kamiennej Górze, Świebodzicach, Bystrzycy Kłodzkiej) tam też część z nich zmarła i znalazła wieczny spoczynek na okolicznych cmentarzach. Miejsca związane z kampanią roku 1866 to dziś po polskiej stronie pogranicza nawet w porównaniu ze słabo turystycznie rozpropagowanymi miejscami kampanii

¹⁶ Przebieg wojny doskonale udokumentowany, pierwsza monografia kampanii wydana została już w rok po zakończeniu działań militarnych, w 1887 roku: R. Dorr, *Der deutsche Krieg im Jahre 1866*, Verlag von Neumann-Hartmann, Elbing 1887.

napoleońskich *terra incognita*: nieliczne zachowane upamiętnienia cechują (przy)cmentarne zwykle lokalizacje (tab. 3). W odróżnieniu od pamiątek z czasów wojen napoleońskich są to upamiętnienia do pewnego stopnia spersonalizowane (w odniesieniu do zwykłych żołnierzy, nie tylko dowódców): zawierają nazwiska poległych pruskich lub austriackich żołnierzy – zwykle członków korpusu oficerskiego¹⁷.

Tabela 3. Wybrane upamiętnienia wojny 1866 roku na dzisiejszym polskim pograniczu

Miejscowość	Upamiętnienie
Chełmsko Śląskie	Pomnik na cmentarzu przy kościele Parafii Świętej Rodziny
Duszniki Zdrój	Obelisk na cmentarzu - cmentarz znajduje się za miastem, na terenach należących do byłych Zakładów Elektroniki Motoryzacyjnej
Dzierżonów	Pomnik na cmentarzu przy kościele św. Trójcy
Kamienna Góra (fot. 9)	Pomnik na Górze Kościelnej na terenie zlikwidowanego cmentarza ewangelickiego (upamiętnienie zmarłych w lazarecie żołnierzy pruskich i austriackich, dzisiejszym budynku Liceum Ogólnokształcącego)
Kotliska	Pomnik upamiętniający poległych z czasów wojen 1866 i 1870
Kowary	Pomnik na cmentarzu przykościelnym upamiętnia 4 żołnierzy rannych w bitwie pod Sadową
Lubawka (fot. 10)	Żeliwny krzyż z tablicą z nazwiskami poległych pruskich i austriackich żołnierzy na dawnym cmentarzu przy nieczynnym kościele św. Anny
Niemojów	Tablica pamiątkowa w kościele
Nowa Ruda (fot. 11)	Obelisk pamiątkowy na cmentarzu
Ocice koło Bolesławca	Fragmenty zniszczonego pomnika upamiętniające wojnę 1866 roku wbudowane w pomnik z czasów I wojny światowej
Rzeszówek	Pomnik 1866
Sichów	Fragmenty zniszczonego pomnika z lat 1866, 1870
Sokołowiec	Fragment pomnika przy wjeździe do pałacu
Świdnica	Pomnik w Parku Młodzieżowym (na terenie dawnego cmentarza garnizonowego)
Świebodzice	Na cmentarzu przy ul. Wałbrzyskiej obelisk upamiętniający żołnierzy pruskich i austriackich zmarłych w świebodzińskim lazarecie i drugi w dzielnicy Świebodzic - Ciernie (na cmentarzu, tzw. Pomnik Rycerski)
Wałbrzych	Pomnik Rycerski na cmentarzu parafii św. Aniołów Stróżów
Ząbkowice Śląskie	Mogiła zbiorowa na cmentarzu przy ul. 1 Maja, jest w niej pochowanych 30 pruskich oraz 53 austriackich żołnierzy.

Źródło: opracowanie własne i Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa

Fot. 9. Pomnik upamiętniający zmarłych w kamiennogórskim lazarecie żołnierzy walczących w bitwie pod Truntovem, (2012), fot. Dagmara Chylińska

¹⁷ Co stało się powszechną praktyką w późniejszych konfliktach, zwłaszcza po I wojnie światowej.

Fot. 10. Dolna część krzyża pamiątkowego z wojny prusko-austriackiej z nazwiskami zmarłych w lazaretach żołnierzy, Lubawka (2012), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 11. Tablica z nazwiskami poległych w 1866 roku w obelisku pamiątkowym na cmentarzu w Nowej Rudzie (2013), fot. Dagmara Chylińska
Detal architektoniczny upamiętnienia (krzyż) zbliżony jest wyraźnie do powszechnie stosowanej stylistyki pomników z czasów I wojny światowej.

Na terenie czeskiego pogranicza pamiątek po wojnie napoleońskiej roku 1813 jest zdecydowanie mniej niż upamiętnień roku 1866. Potyczkę pod Frýdlantem uhonorował pomnik w miejscowości Kunratice odsłonięty uroczystie w 1913 roku. Nie dotrwał on do współczesności, ale znajdującą się na nim pamiątkową płytę odtworzono. Upamiętnienia z czasów napoleońskich związane są tutaj (podobnie jak po polskiej stronie pogranicza) nie w sposób bezpośredni z samymi pobojuwiskami – są to najczęściej pomniki poległych (Frýdlant, Holohlavy, Jevíčko, Josefov, Litomyšl, Rosice; w większości zmarłych w lazaretach, ofiar bitew odległych od dzisiejszego pogranicza). Poza przyjętym w pracy terenem czeskiego pogranicza bezpośrednio z pobojuwiskiem związane są jedynie ujęte w rejestrze zabytków (tab. 4) upamiętnienia bitwy pod Kulm.

Tabela 4. Chronione prawem upamiętnienia związane z pobojuwiskami 1813 roku – bitwy pod Kulm (poza obszarem pogranicza przyjętego w pracy)

Powiat (okres)	Osada w departamencie (Sídlní útvar)	Część gminy (obec)	Zabytek
Ústí nad Labem	Chlumec	Chlumec	Pomnik bitwy z roku 1813
Ústí nad Labem	Nakléřov	Krásný Les	Pomnik bitwy z roku 1813, Kleistův
Ústí nad Labem	Přestanov	Přestanov	Zbiorowa mogiła walczących w bitwie, 1813
Ústí nad Labem	Přestanov	Přestanov	Pomnik bitwy z roku 1813
Ústí nad Labem	Přestanov	Přestanov	Pomnik bitwy z roku 1813 – upamiętnienie żołnierzy rosyjskich, (pomnik kapliczka)
Ústí nad Labem	Stradov	Stradov	Pomnik bitwy z roku 1813
Ústí nad Labem	Varvažov	Varvažov	Pomnik bitwy z roku 1813 – upamiętnienie żołnierzy austriackich, (pomnik kapliczka)
Ústí nad Labem	Varvažov	Varvažov	Pomnik pruski, 1813
Ústí nad Labem	Žandov	Žandov	Pomnik francuski, 1813

Źródło: MonumNet, 2013

Krańcowo różnie w stosunku do upamiętnień z okresu napoleońskiego po obu stronach granicy wygląda dziś sytuacja dziedzictwa militarnego wojny prusko-austriackiej na terenie czeskiego pogranicza: z uwagi na to, iż obszar ten stanowił właściwy teatr wojennych wydarzeń roku 1866 mamy tu do czynienia zarówno z pobojowiskami (miejscami bitew), trasami przemarszów, miejscami obozowisk, jak i oznaczonymi mogiłami poległych czy cmentarzami wojennymi. Miejsca historycznych wydarzeń oraz ich upamiętnienia będące przedmiotem zainteresowania turystyki pól bitewnych lub szerzej turystyki militarnej znajdują się w rejonie pogranicza od Liberca na zachodzie po Hradec Králové na południu i Náchod na wschodzie. Z uwagi na ówczesną sytuację polityczną dzisiejszych Czech wydarzenia roku 1866 są silnie zapisane w czeskiej pamięci zbiorowej a upamiętnia je ponad 1300 grobów wojennych, cmentarzy i pomników, którymi dzisiaj opiekują się nie tylko państwowe służby konserwatorskie (tab. 4), ale przede wszystkim społeczne stowarzyszenia miłośników historii zarówno tej militarnej, jak i regionalnej [zob. Komitet 1866, ww.komitet1866.cz]. Warto zaznaczyć, iż są to upamiętnienia obu walczących stron konfliktu (zarówno nacji w nim uczestniczących, poległych jak i wiktorii obu stron konfliktu). Podobnie jak w przypadku polskiego pogranicza trudno mówić tutaj o historycznym krajobrazie pól bitewnych (fot. 12, 13), gdyż uległ on daleko idącym transformacjom wskutek upływu czasu oraz pod wpływem naturalnych i antropogenicznych procesów. Nie oznacza to jednak, iż nie zachowały się do naszych czasów fragmenty krajobrazu bitewnego (m.in. kulminacje, kompleksy leśne, szlaki komunikacyjne, elementy sieci osadniczej), które można powiązać z konkretnymi wydarzeniami z przebiegu bitwy (np. tzw. Václavický lasek w bitwie pod Nachodem, las Svib z tzw. Aleją Martwych z bitwy pod Sadową czy wreszcie Janský vrch z kaplicą św. Jana Chrzciciela, o którą toczono zaciepły bój w bitwie pod Trutnovem).

Upamiętnienia wojny 1866 cechuje ogromna różnorodność i lokalizacja w miejscach związanych bezpośrednio z pobojowiskiem: od prostych żeliwnych krzyży z oznaczoną datą na zbiorowych mogiłach bezimiennych żołnierzy poległych w walce (fot. 14), kamienne obeliski na miejscu indywidualnych pochówków, przez indywidualne i zbiorowe (fot. 15, 16) upamiętnienia członków korpusu oficerskiego o zróżnicowanej formie (niekiedy figuralne, fot. 17) i wartości artystycznej po pompatyczne i monumentalne pomniki zwycięstwa wykonane w dziewiętnastowiecznej konwencji sztuki militarnej (fot. 18–20). Pomniki są źródłem nie tylko wiedzy o walczących, ich pozycji, okolicznościach śmierci, dzięki detalom architektonicznym upamiętnień to również ciekawa, intuicyjnie odczytywana/interpretowana informacja o militariach (broni, umundurowaniu, itp.) używanych w epoce (fot. 21–23). Inskrypcje memoratywne pomników są, podobnie jak po polskiej stronie pogranicza, wykonane w większości w języku niemieckim, część pomników zaopatrzone jednak w ich transkrypcję na język czeski.

W odróżnieniu od opisywanych pobojowisk na terenie polskiego pogranicza wybrane pola bitew w Czechach podlegają prawnej ochronie¹⁸: w 1996 roku obszarowi ponad 6441 ha w okolicach Hradca Králové nadano status *krajinnej památkovej zóny – Území bojiště bitvy u Hradce Králové* – formy ochrony krajobrazu kulturowego o stopień niższej niż rezerwat [MonumNet 2003].

¹⁸ Analogiczną formą ochrony objęte są pobojowiska z 1813 roku w okolicach Přestanova, Chluma, i Varvažova (Bojiště bitvy u Přestanova, Chlumce a Varvažova) oraz Sławkowa z 1805 roku (Bojiště bitvy u Slavkova).

Tabela 5. Ujęte w rejestrze zabytków upamiętnienia z wojny 1866 na terenie dzisiejszego pogranicza czeskiego (w granicach opracowania)

Nazwa powiatu	Osada w departamencie (Sídlní útvar)	Część gminy	Zabytek
Hradec Králové	Čistěves	Čistěves	pomnik 49. pieszego pułku z bitwy 1866
Hradec Králové	Dohalice	Dohalice	pomnik z bitwy 1866
Hradec Králové	Lípa	Lípa	mauzoleum - wojny prusko-austriackiej 1866
Hradec Králové	Lípa	Lípa	ossuarium i pomnik wojny prusko-austriackiej 1866
Hradec Králové	Máslojedy	Máslojedy	pomnik bitwy 1866 poświęcony austriackiemu 12. pieszemu pułkowi
Hradec Králové	Nový Bydžov	Nový Bydžov	cmentarz wojskowy 1866
Hradec Králové	Rozběřice	Rozběřice	pomnik z bitwy 1866
Hradec Králové	Sověřice	Sověřice	ziemne umocnienia z bitwy 1866, ślady archeologiczne
Jičín	Kbelnice	Kbelnice	kaplica- ossuarium z bitwy 1866
Náchod	Náchod	Náchod	cmentarz wojskowy - teren walk z 1762, 1866
Náchod	Vysokov	Vysokov	pomnik 1866
Náchod	Vysokov	Vysokov	pomnik 1866
Rychnov n.Kn.	Rychnov nad Kněžnou	Rychnov nad Kněžnou	kaplica Przemienienia Pańskiego, stary cmentarz i pomnik z roku 1866
Trutnov	Bojiště	Nový Rokytník	pomnik walki 1866, kamienny krzyż na grobie nad porucznika Bassewitz
Trutnov	Dvůr Králové nad Labem	Dvůr Králové nad Labem	pomniki z bitwy r. 1866
Trutnov	Dvůr Králové nad Labem	Dvůr Králové nad Labem	pomnik 1866
Trutnov	Rubínovice	Starý Rokytník	stela nagrobna na pruskim zbiorowym grobie 1866
Trutnov	Rubínovice	Starý Rokytník	pomnik pruskich grenadierów 1866
Trutnov	Rubínovice	Starý Rokytník	pomnik 1866, obelisk na polu walki w okolicach Rubínovic
Trutnov	Starý Rokytník	Starý Rokytník	pomnik z krzyżem na zbiorowym grobie austriackich żołnierzy, 1866
Trutnov	Starý Rokytník	Starý Rokytník	pomnik nagrobny z 1866 setnika Kruchiny ze śpiącym lwem
Trutnov	Starý Rokytník	Starý Rokytník	pomnik na zbiorowym grobie z bitwy 1866
Trutnov	Starý Rokytník	Starý Rokytník	figuralny pomnik z bitwy 1866 - strzelców austriackich
Trutnov	Starý Rokytník	Starý Rokytník	pomnik bitwy 1866, obelisk 23. pieszego pułku barona Airoidi
Trutnov	Studenec	Studenec	grób zbiorowy z 1866
Trutnov	Trutnov	Dolní Předměstí	wojenny cmentarz 1866

Zródło: MonumNet, 2013

Fot. 12. Współczesny widok na pola bitwy 27–28.08.1866 pod Trutnovem, widok w kierunku na Starý Rokytník (2013), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 13. Fragment krajobrazu kulturowego okolic Václavic – pół bitewnych bitwy pod Nachodem – w rejonie tym miało miejsce starcie jazdy pruskiej i austriackiej, (2013), fot. Dagmara Chylińska

O bitwie przypominają jedynie upamiętnienia, często wśród pól, przypominające w sielskim rolniczym krajobrazie o kruchości ludzkiego życia.

Fot. 14. Jedna z oznaczonych mogił zbiorowych poległych w walkach pod Trutnovem 1866 roku, (2013) fot. D. Chylińska

Fot. 15–16. Spersonalizowane upamiętnienia poległych w bitwie pod Trutnovem – (z lewej, Janský vrch) i Nachodem (z prawej; przy drodze z Nachodu na Nové Město), (2013), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 17. Figuralne upamiętnienie poległych w walce strzelców austriackich przy drodze z Trutnova w kierunku na Starý Rokytník, (2013), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 18. Upamiętnienie Juliusa Freyherr Kruchina von Schwanberg poległego wraz z towarzyszami z 16. batalionu myśliwych polnych w bitwie pod Trutnovem, (2013), fot. Dagmara Chylińska

Pomnik w często spotykanej artystycznej konwencji wśród upamiętnień militarnych: z lwem spoczywającym na grobie bohaterów.

Fot. 19–20. Monumentalne upamiętnienia walnych bitew roku 1866 – z lewej upamiętnienie żołnierzy austriackich walczących w bitwie pod Trutnovem pod dowództwem Ludwiga von Gablenza, z prawej – tzw. Pomnik Jízdy, pomnik poległych dragonów w bitwie pod Náchodem, (2013), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 21–23. Militaryny detale architektoniczne z epoki na pomnikach z wojny 1866 (m.in. hełm austriackiego dragona, kirys, czako myśliwych polnych, karabin z bagnietem; od góry pomniki w Trutnovie, u dołu Dobenín), (2013), fot. Dagmara Chylińska

Zagospodarowanie turystyczne pobojuwisk na pograniczu polsko-czeskim

Sytuacja zagospodarowania turystycznego pobojuwisk z okresu wojen napoleońskich i wojny prusko-austriackiej oraz reliktyw/zabytków upamiętniających inne aspekty toczonych na obszarze dzisiejszego pogranicza kampanii wojennych jest odmienna. Jeśli przyjąć, iż odwiedzanie pól bitewnych lub ich okolic podczas wydarzeń odtwórstwa historycznego (rzadko stricte rekonstrukcji historycznych, częściej spektakli historycznych luźno inspirowanych autentycznym wydarzeniem militarnym) jest częścią turystyki pól bitewnych (*battlefield tourism*) to taka forma turystyki realizowana jest w oparciu o analizowane dziedzictwo militarne polskiej części pogranicza. W związku z bitwami kampanii napoleońskiej 1813 roku funkcjonuje na pograniczu zaledwie jedno muzeum (bitwy nad Kaczawą w Duninie), ścieżka dydaktyczna „Bitwy Nad Kaczawą 1813” (PTTK Legnica) oraz żółto-niebieski szlak turystyczny Ułanów Legii Nadwiślańskiej (Świdnica–Strzegom). Na terenie powiatu kamiennogórskiego znajduje się fragment transgranicznego szlaku kulturowego „Śladami wojny 1866 roku pod Trutnovem” (przygotowanego m.in. z funduszy Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach projektu „Przekraczamy granice” i Euroregionu Glacensis): w miejscowościach Kamienna Góra i Lubawka znajdują się tablice informacyjne objaśniające turyście kontekst historyczny wojny prusko-austriackiej. W obu przypadkach mamy także do czynienia z upamiętnieniami wydarzeń towarzyszących kampanii wojennej (przemarsze wojsk, opieka nad rannymi po bitwie). W Bolesławcu z epizodami kampanii roku 1813 (niekoniecznie jednak z bitwami) związane są miejskie trasy spacerowe, w tym Szlak Napoleoński. Turystyka pól bitewnych na polskim pograniczu polega w większym stopniu na uczestnictwie turystów w wydarzeniach batalistycznego odtwórstwa historycznego¹⁹, niż na odwiedzaniu samych pól bitewnych przy wykorzystaniu konkretnych form infrastruktury turystycznej (np. oznakowanych szlaków).

W ramach współpracy transgranicznej województw dolnośląskiego i opolskiego oraz krajów kralovohradeckiego, pardubického i ołomunieckiego²⁰ realizowany jest od kilku lat wspólny sieciowy produkt turystyczny pod nazwą *FortFan – pogranicze w ogniu*, mający na celu rozwój militarnej turystyki kulturowej w oparciu cyklicznie organizowane rekonstrukcje bitew z okresu XVIII, XIX i XX wieku. Produkt ten z założenia koncentrujący się na popularyzacji turystyki odtwórstwa historycznego, pośrednio zwraca uwagę turystów na miejsca militarnych wydarzeń historycznych. W ramach projektu stworzony został portal internetowy www.FortFan.eu zawierający aktualne kalendarium rekonstrukcji historycznych o tematyce bitewnej mających miejsce na pograniczu. Miejscem inscenizacji quasi bitewnych są głównie twierdze z epoki: Kłodzko, Srebrna Góra, Josefov, równie często wykorzystuje się w miastach motyw historycznych oblężeń (np. Świdnica). Właściwie żadna z inscenizacji inspirowanych historycznymi bitwami nie jest jednak rozgrywana z przyczyn raczej oczywistych w miejscu historycznych wydarzeń batalistycznych. Ogólnodostępny i chętnie odwiedzany²¹ portal internetowy z uwagi na charakter popularyzowanych eventów (rekonstrukcje, ale i spektakle historyczne, pokazy militariów, itp.) kierowany jest do szerokiego grona turystów, zarówno tych zainteresowanych merytorycznie

¹⁹ Szczególnie obfity w wydarzenia tego rodzaju jest rok 2013 z uwagi na 200-lecie kampanii napoleońskiej z 1813 roku. W związku z obchodami zorganizowano szereg inscenizacji historycznych (m.in. Dunino, Lwówek Śląski, Bolesławiec), wydano okolicznościowe publikacje popularno-naukowe i turystyczne [zob. m.in. Olejniczak, Orawiec 2013, Wrzesiński, Braniewski 2013], zorganizowano konferencje naukowe, m.in. 200 lat epoki napoleońskiej (gmina Bolesławiec w ramach projektu „Dziedzictwo historyczne epoki napoleońskiej na pograniczu śląsko-łużyckim”).

²⁰ W projekcie uczestniczą zarówno jednostki samorządowe, jak i społeczne i miłośnicze: miasto Kłodzko, Kędzierzyn-Koźle, park kulturowy Srebrna Góra, Twierdza Nysa, miasto Świdnica, Twierdza Josefov, Cihelna-Králiky, miasto Zlaté Hory, Komitet 1866, miasto Králiky, 33 Regiment von Alvensleben, miasto Nysa, miasto Stoszowice, miasto Jaromer [www.FortFan.eu].

²¹ 260252 odwiedzin strony internetowej [stan na 09.12.2013, www.Fortfan.eu].

kulturą/sztuką/historią militarną, jak i tych skuszonych wizualną atrakcyjnością widowiska. Administratorzy portalu podkreślają edukacyjne znaczenie imprez odtwórstwa historycznego, określając je często mianem „lekcji żywej historii”. Anonsowane na stronach portalu wydarzenia batalistycznego odtwórstwa historycznego mają bardziej popularyzacyjny niż komercyjny charakter, aczkolwiek w niektórych przypadkach turyści mają równolegle możliwość np. uczestnictwa w jarmarkach fortecznych, różnego rodzaju konkursach, zabawach.

Na terenie czeskiego pogranicza zagospodarowanie turystyczne dziedzictwa bitewnego jest bardzo kompleksowe, łączy w sobie element infrastrukturalny, ochronny i popularyzatorski. Szczególnie dobrze rozpoznany i zinwentaryzowany pozostaje dziedzictwo 1866 roku: na bazie upamiętnień walnych bitew oraz tras przemarszów, pochówków indywidualnych i zbiorowych stworzono 11 oznakowanych²² (fot. 24, 25) ścieżek tematycznych wojny 1866²³. Powstały one głównie za sprawą społecznego Komitetu 1866 oraz jednostek muzealnych (Muzeum Wschodnich Czech) Trasy turystyczne po pobojowiskach wchodzi w skład produktu turystycznego *Vojenské památky severovýchodních Čech*. Treść tablic/przystanków ścieżek turystycznych bogato ilustruje wszelkie aspekty kampanii wojennej (fot. 26), opatrzona jest również polsko-niemieckim komentarzem. Lokalizacja tablic nawiązuje również bezpośrednio do samego pobojowiska (nie tylko jego upamiętnień), ukazując rozmieszczenie i ruchy wojsk, charakteryzując przebieg bitwy w odniesieniu do konkretnego fragmentu pola walki (fot. 27). Przebieg ścieżek dydaktycznych nawiązuje lub jest wprost powiązany z systemem oznakowanych pieszych lub rowerowych szlaków turystycznych, co znacząco umożliwia swobodną eksplorację przestrzeni turystycznej, w tym przemieszczanie się od jednej ścieżki dydaktycznej do drugiej poruszając się oznakowanymi trasami. Elementem zagospodarowania turystycznego samego pobojowiska jest również ustawiona w 1999 roku przy muzeum w Chlumie koło Hradca wieża (55,6m wysokości) z platformą widokową.

Lokalizacja pobojowisk jest wyraźnie oznakowana w terenie także dla turysty samochodowego (fot. 28, 29), zapewniając tym samym dobrą dostępność atrakcji w skali większej niż lokalna. Pamiątki wojny prusko-austriackiej w nawiązaniu do największych bitew roku 1866 udostępniane są turystom m.in. w Chlumie (Památník bitvy 1866 na Chlumu, część Muzeum Wschodnich Czech) czy w Trutnovie w kaplicy św. Jana Chrzciciela na Janským vrchu.

²² Náchod – Vysokov – Václavice 1866, Česká Skalice - Sviništany – Josefov 1866, Bitwa u Jičína 29. června 1866, Josefov – Smiřice – Chlum 1866, Bitwa u Hradce Králové 3. července 1866 - Jižní Křídlo, Centální bojště Chlum, Les Svib, Po stopách války roku 1866 na Hořicku, Den bitvy u Trutnova - rakouská vítězství 27.06.1866, Po stopách války roku 1866 na Trutnovsku, Bitva u Dvora Králové nad Labem 29. června 1866 [Komitet 1866].

²³ Ścieżki dydaktyczne przeznaczone zarówno dla turystyki pieszej jak i rowerowej, dobrze oznaczone w terenie, szczegółowo opracowane w literaturze turystycznej (każda z nich opisana jest w ogólnodostępnym przewodniku) - stanowią modelowy wręcz przykład kompleksowego podejścia do atrakcji turystycznej (równie ważną składową co walor atrakcji turystycznej jest jej oznaczanie) i elementu infrastruktury turystycznej jakim jest szlak (zinwentaryzowane atrakcje ale i elementy wyposażenia szlaku: liczba, rozmieszczenie, treść także a także opieka sprawowana nad nimi). Jedynym mankamentem wydaje się brak ścieżek oznaczonych na ogólnych mapach turystycznych (np. popularnego wydawnictwa Shocart wydającego mapy turystyczne dla Czech w skali 1 : 50 000) .

Fot. 24–25. Sposób oznakowania w terenie jednej ze ścieżek dydaktycznych na pobojuwisku bitwy z 27.08.1866 roku na południe od centrum Trutnova (z lewej), z prawej tablice informacyjne i drogowskazy ścieżki dydaktycznej w okolicach Nachodu (2013), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 26. Kompleksowa informacja związana z przebiegiem starć w okolicach Josefova – przystanek Sebuč na ścieżce „Česká Skalice – Sviništany – Josefov 1866, (2011), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 27. Tablice miejskiej ścieżki dydaktycznej w okolicach Trutnova z widokiem na pobojojwisko z roku 1866, (2013), fot. Dagmara Chylińska

Informacje zawarte na tablicach szczegółowo objaśniają fazę bitwy, rozmieszczenie i szyki bojowe wojsk walczących w miejscu, na które rozciąga się widok.

Fot. 28. Oznacznik atrakcji turystycznej jako jest pobojowisko pola bitwy, (2013), fot. Dagmara Chylińska

Fot. 29. Oznakowanie dojazdu do pola bitewnego okolic Václavice, (2013), fot. Dagmara Chylińska

Wspólny produkt turystyczny?

Pobojowiska z okresu wojny prusko-austriackiej i kampanii napoleońskiej roku 1813 po obu stronach pogranicza zasadniczo nie tworzą (z jednym opisanym wyjątkiem) wspólnego produktu turystycznego w wymiarze infrastrukturalnym. Dzieje się tak z uwagi m.in. na różny stopień zachowania historycznego dziedzictwa, stan jego turystycznego zagospodarowania a także aktualnego wykorzystania²⁴ potencjału turystycznego, także w wymiarze lokalnym, miejsc związanych z dziedzictwem batalistycznym. Same pobojowiska z uwagi na ich materialny charakter i szereg współczesnych ograniczeń nie są postrzegane jako atrakcja turystyczna – zwłaszcza dla turystyki masowej. Pewnym usprawiedliwieniem takiego stanu rzeczy jest fakt, iż kampanie roku 1866 i 1813 choć zaznaczyły się po obu stronach pogranicza, to przewaga pobojowisk walnych bitew obu konfliktów ma miejsce raz po jednej, raz po drugiej stronie polsko-czeskiego pogranicza. Warto jednak zaznaczyć, iż wybrane gminy pogranicza polsko-czeskiego podejmowały współpracę transgraniczną w ramach szerszej niż batalistyczna turystyce militarnej: wspieranych środkami unijnymi projektach takich jak „Forte Cultura” (Jaromeř) czy wspomniany już *FortFun – pogranicze w ogniu* (Kłodzko, Srebrna Góra, Josefov, Kralický, Stoszowice i Jaromeř). Wybór partnera do współpracy po drugiej stronie granicy nie wynika raczej z bliskości geograficznej, ale jest podyktowany kontaktami, które miasta i gminy utrzymują w różnych (niekoniecznie związanych z turystyką) sferach. Są to często miasta partnerskie, np. Kamienna Góra–Trutnov czy Kudowa Zdrój–Náchod. Taką współpracę w odniesieniu do turystycznej popularyzacji pól bitewnych deklarowały²⁵ również: miasto Świdnica [(Złate Hory, poza pograniczem Dolnego Śląska), Jaromeř, Kralický], Česká Skalice (Kłodzko) i Jaromeř (miasta i gminy partnerskie w ramach projektu FortFan). Podejmowane działania mają charakter funkcjonalny (organizacja wspólnych przedsięwzięć kulturalno-turystycznych, edukacyjnych,

²⁴ A także postrzegania dziedzictwa batalistycznego jako potencjalnie atrakcyjnego/użytecznego w rozwoju turystyki.

²⁵ Na podstawie przeprowadzonych w 2013 badań ankietowych w gminach dotyczących wykorzystania potencjału turystycznego pól bitewnych pogranicza i współpracy transgranicznej w odniesieniu do dziedzictwa batalistycznego. Dane nie oddają kompleksowo stanu faktycznego współpracy, z uwagi na niski stopień zwrotów ankiet.

promocja) a infrastrukturalny głównie w zakresie tworzenia/organizacji systemu informacji turystycznej. Rekonstrukcje/spektakle historyczne i inne eventy odtwórstwa historycznego, na bazie których powstają „militarne” produkty turystyczne pogranicza, wydają się wskazywać, iż to ogólne przesłanie, kontekst polityczny, kulturowy, wizualna atrakcyjność wydarzenia batalistycznego są bardziej elastycznym tworzywem produktu niż walory samego miejsca: przestrzeni geograficznej czy krajobrazu kulturowego konkretnej lokalizacji pola bitwy.

Rozważając szanse rozwoju turystyki na polsko-czeskim pograniczu Dolnego Śląska w oparciu o zidentyfikowane pobojuiska (zwłaszcza roku 1866 i kampanii napoleońskiej 1813) wydaje się jednak, iż możliwe jest podjęcie określonych działań w ramach istniejących dzisiaj, częściowo wykorzystujących potencjał historii (także batalistycznej) pogranicza, produktów turystycznych:

- stworzenie bazy danych pobojuisk pogranicza i włączenie jej do zawartości portalu FortFan. Baza danych o pobojuiskach (jako informacja wyjściowa) powinna składać się z takich elementów jak: 1) lokalizacja (mapy historyczne, mapy topograficzne ze współrzędnymi GPS dla arealu pobojuiska), 2) opis kontekstu historycznego, przebiegu, konsekwencji bitwy, 3) ikonografia historyczna, 4) identyfikacja elementów środowiska geograficznego i kulturowego we współczesnym krajobrazie, 5) lokalizacja i historia upamiętnień, 6) personalizacja historii konfliktu przez pryzmat opisu jednostkowych doświadczeń ludzkich 7) dla dociekliwych odwołania do źródeł archiwalnych, literaturowych 8) kontakty (społeczni opiekunowie zabytków, służby konserwatorskie sprawujące nadzór, jednostki administracji samorządowej, stowarzyszenia regionalne, itp.);
- baza danych faktycznie istniejącego zagospodarowania turystycznego (i włączenie jej do zawartości portalu FortFan) o zawartości tematycznej takiej jak: 1) lokalizacja na mapach turystycznych (np. przebiegów pieszych, rowerowych tematycznych szlaków turystycznych lub ścieżek edukacyjnych), 2) powiązanie z pozostałymi elementami przestrzeni turystycznej, opis dojazdu/dojścia 3) pozostałe atrakcje turystyczne związane z polami bitwy i ich dostępność (przestrzenna i funkcjonalna) 4) linkownia: instytucje/organizacje/stowarzyszenia sprawujące nadzór i opiekę nad elementami zagospodarowania turystycznego;
- wydanie i wspólna promocja tradycyjnego wydawnictwa przewodnikowego dotyczącego dziedzictwa batalistycznego pogranicza polsko-czeskiego traktowanego jako całość.

Proponowane wyżej działania nie wykluczają konieczności wyposażenia dziedzictwa batalistycznego w elementy infrastruktury przystosowania turystycznego, ale dotyczą one główne polskiej strony pogranicza. Postuluje się skorzystanie z doświadczeń czeskiej strony (Komitet 1866), zwłaszcza w odniesieniu do turystycznego oznakowania i zagospodarowania turystycznego pobojuisk, głównie z okresu wojen napoleońskich (**dolina Bobru, Kaczawy, Kwisy**): ścieżki dydaktyczne z określoną liczbą stanowisk (dowolna piesza lub rowerowa eksploracja), podjęcie działań mających na celu udostępnienie i aktywizację kulturalną muzeum w Duninie jak również aktywizację lokalnych społeczności i stowarzyszeń miłośnickich wokół pól bitwy, ustanowienie nadzoru konserwatorskiego²⁶ nad upamiętnieniami w ramach społecznej opieki nad zabytkami. Wskazany byłoby również unaocznienie pola bitwy turyście poprzez wprowadzenie do przestrzeni markerów, umożliwiających łatwiejszą percepcję historycznego krajobrazu (np. widocznych oznaczeń rozmieszczenia pozycji walczących na terenie pobojuiska). Do rozważenia w odniesieniu do wskazanego obszaru jest koncepcja utworzenia parku kulturowego „Pól napoleońskich”,

²⁶ Nadzór konserwatorski powinien obejmować także nadzór nad przystosowaniem turystycznym obiektów historycznych oraz prowadzoną na jego potrzeby „renowacją” (patrz pomnik na Wzgórzu Kościelnym w Kamiennej Górze)

aczkolwiek istniałaby potrzeba silnego lobbingu społecznego w tej sprawie, przeprowadzenia bilansu korzyści i strat takiego posunięcia nie tylko w aspekcie turystycznym.

Podsumowanie

Polsko-czeskie pogranicze Dolnego Śląska cechuje bogactwo dziedzictwa batalistycznego, zwłaszcza wojen: 1866 i kampanii napoleońskich, jest ono jednak znacznie rozproszone, skupiające się w wybranych obszarach i w różnym stopniu upamiętnione. Geograficzna bliskość gmin przygranicznych w aspekcie turystycznego zagospodarowania poboju nie jest wystarczającą przesłanką do podjęcia transgranicznej współpracy w wymiarze infrastrukturalnym na terenie pogranicza „bliskiego”. Działania infrastrukturalne mają jednak uzasadnienie w wymiarze lokalnym, zwłaszcza po polskiej stronie pogranicza, gdzie poboju są niemal niezauważalną w krajobrazie atrakcją turystyczną. Na całym jednak obszarze pogranicza możliwa jest współpraca w wymiarze funkcjonalnym, zwłaszcza w sferze wspólnej promocji i ożywienia miejsc historycznych wydarzeniami odtwórstwa historycznego. Produkt turystyczny pól bitewnych pogranicza wpisuje się w już istniejące produkty [*FortFan – pogranicze w ogniu*] i w taki sposób powinien być, zdaniem autorki, promowany.

Bibliografia

- Chylińska D., Kosmala G., 2011, „Krajobraz po bitwie”. *Niewykorzystany potencjał turystyczny pól bitew na przykładzie wojen śląskich* [w:] *Turystyka kulturowa na Dolnym Śląsku – wybrane aspekty*. Tom 2., praca pod red. Krzysztofa Widawskiego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 33–70.
- Czapliński M., Kaszuba E., Wąs G., Żerelik R., 2007, *Historia Śląska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Czapliński W., Galos A., Korta W., 1990, *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dorr R., 1887, *Der deutsche Krieg im Jahre 1866*, Verlag von Neumann-Hartmann, Elbing.
- Kałuski S., 2012, *Trójstyki granic państw jako przedmiot badań geograficznych* [w:] *Problemy współpracy transgranicznej i kształtowania ponadkrajowych powiązań gospodarczych*. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, Tom 28., praca pod red. Stanisława Cioka i Sylwii Dołzbłasz, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 93–101.
- Komorowski J., 2003, *Naród powstaje, zrywa się burza...: pomniki i pamiątki wojny 1813 roku na Dolnym Śląsku*, PTTK „Rotgryf”, Świdnica.
- Komorowski J., 2008, *Naród powstaje, zrywa się burza...: pomniki i pamiątki wojny 1813 roku na Śląsku: nowe informacje i odkrycia*, Bractwo Krzyżowców PTTK, Świdnica.
- Kukiel M., 1927, *Wojny napoleońskie*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa.
- Małcki P., 2008, *Wielka Armia Napoleona na Śląsku 1806–1807*, WAW, Wrocław–Racibórz.
- Olczak M., 2004, *Kampania 1813. Śląsk i Łużyce*, Oppidum, Warszawa.
- Olejniczak A., Orawiec T., 2013, *Opowieści napoleońskie Bolesławca*, Gmina miejska Bolesławiec, Bolesławiec.
- Pysiewicz-Jędrusik R. Pustelnik A., Konopska B., 1998, *Granice Śląska*, Wydawnictwo „Rzeka”, Wrocław.
- Rejestr zabytków województwa dolnośląskiego*, stan na 30.06.2013 r., dostępne na: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/DLN-rej.pdf, 24.09.2013.
- Suchacki M., 2013, *Od Custozzy do Loigny 1866–70. z dziejów wojen o zjednoczenie Niemiec i Prus*, Wydawnictwo inforteditions, Tarnowskie Góry.
- Wrzeński S., Braniewski E., 2013, *Napoleon nad Bobrem i Kwisą. Szlakiem bitew, skarbów i zabytków wojny 1813*, Agencja Wydawnicza CB, Warszawa.

Źródła elektroniczne:

FortFan – pogranicze w ogniu, www.FortFan.eu

Komitet 1866, <http://komitet.1866.cz/index.php>

MonumNet, <http://monumnet.npu.cz/monumnet.php>

Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy, <http://muzeum-kupiectwa.pl/>

Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, <http://www.radaopwim.gov.pl/>

Battlefields of contemporary Polish-Czech borderland of the Lower Silesia in a tourist context – a common tourist product?

Keywords: battlefields, battlefield tourism, Austro-Prussian War, Napoleonic Wars, borderland, Lower Silesia voivodeship

Summary

Military tourism, including battlefields tourism, despite of its long tradition, seems to be considered as a form of tourism dedicated to connoisseurs of tourist experiences, specialists or military hotheads, or quite a contrary – as a tourism with no (or a little) requirements, school, assigned for general or patriotic education of the Youths. However, tourist potential battlefields is much bigger, it creates many possibilities: associating with historical space, shaping skill of reading of historical landscape, discovering military strategy and tactics leading to victory, arousing empathy to people from the past and its battle experiences, participating in reenactments events. The aims of the paper are to identify and characterize of military battlefields heritage and its tourist development on the Polish-Czech borderland of the Lower Silesia as a basis to creation of transfrontier tourist product.